

УДК 82:82.0

Койлубаева А.

К.Тыныстанов атындагы БМУ

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КӨП БАГЫНЫҢКЫЛУУ КОШМО СҮЙЛӨМДӨРДҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

“Манас” эпосу классикалык даражага жетип, улам кийинки муундарга сакталып калыш үчүн нечен миңдеген жылдарды башынан өткөрдү. Мезгилдин, доордун тепсендисинде калбай, улам катмарланып, урпактардан-урпактарга уланып келе жаткан улуттук каада-салт, мүнөз азыркы күнгө чейин көөнөрбөй, коомдо активдүү позициясын жоготпой келе жатканы эпостун тилине байланыштуу деп эч тартынбастан, ачык айтууга болот. Ошондуктан аны тилдик планда изилдөөгө бөтөнчө көңүл бурулууга тийиш. Эпостун тили лексикалык планда белгилүү деңгээлде иликтөөгө алынган менен, синтаксистик багытта багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн алкагында сөз козголо элек.

Көп багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөрдүн туюндурган мааниси, алардын бири-бири жана баш сүйлөм менен байланышуу жолдору, ошондой эле баш сүйлөмгө карата маанилик катыштары ар түрдүү болот. Бир өңчөй багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр бирдей маанини билдирип, баяндоочтору да бирдей формада уюшулат. Ошону менен бирге багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, андагы айтылган ойду ар түрдүү жагынан аныктап, бир гана суроого жооп берет. Мындай түзүлүштөгү көп багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр “Манас” эпосунда өтө көп кездешет. Эпосто Бокмурундун атасынан калган байлыкка эсирип, алды-артын байкабаган, көпкөлөң учуру:

Босогонду кыйратып,
Боордон бээң туйлатып,
Боз уланын ыйлатып,
Керегенди кыйнатып,
Кериден байтал туйлатып,
Кыз-келиниң ыйлатып,
Там-коргонун талкалап,
Кум-коргонун куйкалап,
Тап кушундай мырзанды,
Таманга басып жүн кылып,
Тал чыбыктай кыздарың
Даңкайган кара күң кылып.

Билген ишин кылат де, - деп сүрөттөлөт. Бул бир өңчөй багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөмдөр маанилик жактан биригип, баш сүйлөм менен (билген ишин кылат де) -ып формасындагы чакчылдар аркылуу байланышты.

Айрым учурларда бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтору бирдей эмес, ар түрдүү формада айтылат, бирок ага карабастан, бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кантип, кандайча ишке ашкандыгын билдирет. Эпосто Семетейди ала качып кетип бараткан Каныкейдин кайгылуу элеси:

Жоргонун белин аша албай,

Боздоп ыйлап, баса албай,

Күйүттүн белин аша албай,

Күрмөлүп ыйлап баса албай,

Балтырдан кара кан кетип,

Каныкейден ал кетти, - деп сүрөттөлөт. Мында бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору ар түрдүү формадагы чакчылдардан уюшулганына карабастан, кантип? деген бир гана суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кандай абалда, кандай мүнөздө ишке ашкандыгы элестүү берилди.

Бир өңчөй багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдүн баяндоочу бирдей формада түзүлүп, багыныңкы сүйлөмдөр бирдей грамматикалык маанини туюндуруп, ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, андагы айтылган ойду аныктап турса, ар түрдүү багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу түрдүүчө формада уюшулуп, мааниси жагынан да ар башка келип, баш сүйлөмдөгү ойду ар түрдүү белгилери боюнча аныктайт. Эпосто күлазыктын дарылык касиеттери жөнүндө:

Кайран энем Каныкей,

Каалап берген күлазык

Жан аякка омкоруп,

Чайкап келип жуткузса,

Жаралуу жери басылып,

Сырттандын көзү ачылып

Мына ошондо Семетей,

Ордуна келип калды эле, - деп сүрөттөлөт. Мында багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен -ып, -са формалары аркылуу байланышып, баш сүйлөмдө Семетейдин оорусунан айыккандыгы, ооруган жери басылгандыгы жөнүндөгү ойдун шартын жана сыпатын билдирип, күлазыкты дарылык касиети бар экендиги жөнүндөгү ой айтылды.

Ички душмандардын бири Чыңкожо кара атын минип, Семетейге уруш салганда, Чыңкожонун аты:

Эр Семетей киргенде,

Семетейдин айбатын,

Кан Чыңкожо билгенде

Кара ат менен чаргытып,

Аңгемесин арбытып

Чыдай албай шашканда,

Чыңкожо чыкты асманга, - деп сүрөттөлөт. Бул ыр саптарында Чыңкожо асманга чыкты деген баш сүйлөмдөр менен -ган+да жана

-ып формалары менен байланышып, Чыңкожонун асманга кантип жана

качан чыккандыгы белгилүү болуп, колдонулган каражаттар көркөм образдын ачылышы үчүн окурманга эмоционалдык, экспрессивдик таасир берип турат.

Эпостун материалдарында жогорудагыдай ар түрдүү багыныңкы сүйлөмү бар кошмо сүйлөмдөр өтө көп кездешет. Ар түрдүү багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тыгыз байланыштагы бир нече бөлүктөн турган кеңири бир ой-пикирди билдирүүдө колдонулат. Мындай багыныңкы сүйлөмдөрдө эки, үч, кээде андан да көп багыныңкы сүйлөм бир баш сүйлөмгө багынып айтылат да, ар түрдүү багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча жана грамматикалык, интонациялык жактан бир бүтүн биримдикти түзүп, толук аяктаган ойду гана туюндурбастан, эпоско жагымдуу ыргак берип, мазмунунун динамикалуулугун да арттырып турары байкалат. Натыйжада эпостогу берилүүчү ой күчөтүлүп, белгилүү бир маанилүү бөлүккө окурмандын көңүлү бурулат, кызыгуусу артат.

Мына ушул касиет аркылуу өтө күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуп турат. Ошону менен бирге образ жаратууда, эпостун көркөмдүгүн арттырууда, окуяларды элестүү сүрөттөөдө кеңири колдонулуп, өтө маанилүү роль ойнойт деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Адабияттар:

1. “Манас” энциклопедиясы. - Б., 1995.
2. Орозбаков С. Манас. 2-китеп. - Ф.,1980.
3. Кыргыз руху – “Манас”. – Б.,1995